

शैक्षणिक संदर्भ अंक १२१ डिसेंबर २०१९ – जानेवारी २०२०

माझ्या शाळेचे सरकार

भाग १

लेखक: विजय जैन

अनुवाद: वैशाली डोंगरे

माझ्या शाळेचे सरकार

भाग १

लेखक: विजय जैन

अनुवाद: वैशाली डोंगरे

शिक्षण संस्था/ शाळा ह्या समाजाचाच एक भाग आहेत. विद्यार्थ्यांमध्ये समाजकारण, राजकारण, प्रशासकीय प्रक्रिया यांची जाणीव निर्माण करणे, व्यापक समाजहिताच्या दृष्टीने सुजाण नागरिक तयार करण्याची जबाबदारी शाळांवर आहे. हे जाणून त्या उद्देशाने अभ्यासक्रमात आणि शाळेच्या व्यवस्थापनात कशाचा अंतर्भाव करता येईल असा विचार माझ्या मनात गेले काही दिवस चालू होता. हा विचार करताना मला काही मुद्दे सुचले.

१ वेगवेगळ्या उपक्रमांत मुलांना सहभागी करून घेणे.

२ परिस्थितीनुरूप कौशल्याच्या आधारे निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे.

३ संस्थेच्या व्यापक हिताच्या दृष्टीने नियम तयार करणे आणि ते लागू करण्याची कार्यवाही करणे.

४ विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व गुणांचा विकास करणे.

काही शिक्षक मित्रांशी मी याबाबत चर्चा केली. त्यांच्या मते माध्यान्ह भोजन, वेगवेगळ्या समित्या, बैठकांमध्ये सहभाग आणि इतर शाळाबाह्य कामांचा बोजा शिक्षकांवर

पडतो. प्रसंगी शिकवण्याचं मुख्य काम जरा बाजूला ठेवून ही इतर कामं करत बसावं लागतं. शिक्षक आणि शिक्षण संस्था यांच्यापुढे असलेल्या याच समस्यांचं संधीत रुपांतर करून मुलांचं शिक्षण करता येईल का? असा विचार आला. मुलांच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवला, चुका करायची आणि त्या सुधारून शिकायची संधी दिली तर? शाळेत चालणाऱ्या शैक्षणिक आणि शिक्षणबाह्य उपक्रमांमध्ये मुलांना सहभागी करून घेतलं तर?

सामाजिक आणि राजकीय व्यवस्था आणि प्रक्रियांसाठी आवश्यक मूल्यं रुजवावीत या हेतूने शाळेत विद्यार्थी संसदेचा प्रयोग करण्याचं मी ठरवलं. हे करताना दोन गोष्टींकडे विशेष लक्ष द्यावं लागणार होतं. एक म्हणजे मूल्य आणि जबाबदारीची नीट जाणीव होण्यासाठी मुलांचा पूर्ण सहभाग हवा आणि या निमित्ताने शाळेसाठी विकसित होणारी परंतु कायमस्वरूपी व्यवस्था तयार व्हावी.

वार्षिक परीक्षा संपत आल्या होत्या, परीक्षेचा निकाल लागेपर्यंत मुलं शाळेत येणार नव्हती. निकाल लागेपर्यंतच्या सुट्टीच्या काळातच मुलांशी बोलून विद्यार्थी संसद तयार करण्याचं काम पूर्ण करावं असा विचार मी केला. मुलांशी चर्चा केली. मुलं सुट्टीत शाळेत यायला तयार होती. मला मुलांना वर्गातलं साचेबद्ध शिक्षणही द्यायचं नव्हतं आणि निवडणूक प्रक्रियेची तांत्रिक माहितीही द्यायची नव्हती. मुलांची या बाबतची ऐकीव माहिती जाणून घेणं आणि विचार, तर्क करणं, त्यांचं विश्लेषण करणं, योग्य निर्णय घेणं, या क्षमतांचा विकास करणं हे माझं मुख्य उद्दीष्ट होतं.

काही शिक्षक मित्रांसोबत चर्चा करून टप्प्याटप्प्याने ही योजना आम्ही अमलात आणली. २३ एप्रिलपासून हे काम सुरु करावं असा आम्ही विचार केला. २१ एप्रिलला परीक्षा संपली होती. त्यामुळे मुलं त्यानंतर शाळेत येतील की नाही याबद्दल मी जरा साशंक

होतो. पण प्रत्यक्षात शाळेत पोचलो तेव्हा ७८ मुलं माझी वाट पाहात होती. सकाळच्या सभेनंतर मुलांना एकत्र बसवून चर्चेला सुरुवात केली. प्रथम मुलांना गावचे सरपंच, ग्रामसेवक यांची नावं विचारली. मुलांनी तीन नावं सांगितली -

हुमादेवी, मेडिया दिंडोर, ग्रामसेवक
लक्ष्मीदेवी, मेडिया कटरा, ग्रामसेवक
रेखादेवी, ग्रामपंचायत, वीरपूर, सरपंच
मुलं मेडिया दिंडोर आणि मेडिया
कटरा इथली असल्यानं त्यांना याचं दोन

गावांची माहिती होती.

चर्चा पुढे नेत मी विचारलं, “हे सरपंच किंवा ग्रामसेवक कसे झाले हे तुम्हाला माहिती आहे का?” यावर मुलांनी अशी उत्तरे दिली- सुनील (इ.तिसरी) – शिकत शिकत झाले. राजेश (इ.सातवी) – गावातल्या लोकांनी केलं त्यांना. मी- कोणत्या लोकांनी? मुलं- सर, गावातल्या लोकांनी. मी- म्हणजे तुम्ही पण निवडून दिलं का? भैरू- नाही सर, आमच्या आई बाबांनी. मी- तुम्ही का नाही मत दिलं? अजय (इ. दुसरी)- सर आम्ही तर लहान आहोत. मी- लहान मुलं मत देत नाहीत का? लीला- नाही सर, अठरा वर्षांचं झाल्यावर मत देता येतं.

गावात होणाऱ्या निवडणुकीबद्दल मुलांना थोडीफार माहिती आहे हे मला समजलं. मी पुढे विचारलं, “ मला सांगा हे निवडणुकीला एकेकटे उभे होते का?” मुलं- नाही सर, खूपजण होते, पण हेच लोक जिंकले. मी- कसे जिंकले? मुलं- सर, त्यांना जास्त मतं पडली म्हणून.

निवडणूक प्रक्रियेबद्दल त्यांना अजून काय माहिती आहे हे जाणून घेण्यासाठी मी

विचारलं- हेच का जिंकले?

अनिल- त्यांना जास्त मतं

पडली ना! मी- पण त्यांनाच

का पडली जास्त मतं? सुभाष-

सर, त्यांनी लोकांना काय काय

वस्तू वाटल्या. मी- काय? मुलं

एकदमच बोलू लागली- सर,

मिठाई, नमकीन, दारू, चहा, बिस्कटे पण दिली.

मी- या सगळ्या गोष्टी जे जिंकले त्यांनीच फक्त वाटल्या का? काळूराम- नाही सर, सगळ्यांनीच वाटल्या, पण हे जिंकले. मी- मग बाकीचे उमेदवार का हरले? अजेश- सर, त्यांनी घरं बंधू, विहिरी खणून देऊ, पेन्शन देऊ असं काय काय सांगितलं. मी- आणखी काय केलं? विनय- सभा घेतल्या. दिवान- आमच्या घरी पण आले होते. वसुंधरा- स्वतःचा फोटो असलेले कागद वाटले.

अशा चर्चेत पहिला दिवस संपला.

आज दुसरा दिवस. मी खूपच उत्साहात होतो. बरोबर आठ वाजता शाळेत पोचलो. सगळ्यांनी मिळून शाळेची स्वच्छता केली, झाडांना पाणी दिलं. सकाळच्या सभेनंतर चर्चेला सुरुवात केली. मी मुलांना विचारलं, “मतदान कसं करतात तुम्ही बघितलं आहे का?”

मुन्ना- सर, मतदान वीरपूरला होतं. तिकडे आम्ही गेलो नाही. यावर सुनीता म्हणाली- मतदान तर आपल्या गावात पण होतं. यावरून मुलांमध्ये थोडी चर्चा झाली. दोघांचं म्हणणं

आपापल्या जागी बरोबर होतं. ग्रामसेवक आणि सरपंच पदाच्या निवडणुकीचं मतदान ग्रामपंचायत मुख्यालय वीरपूरला असल्याने तिथं होतं पण आमदार आणि खासदार पदासाठी मतदान प्रत्येक गावात होतं. कित्येक गोष्टी मला मुलांकडूनच समजत होत्या. ग्रामपंचायत, विधानसभा आणि लोकसभेसाठी मतदान केंद्र वेगवेगळी असतात हे सुद्धा नव्यानेच समजलं.

मग मी मुलांना विचारलं- मतदान कसं करतात? एक मुलगा म्हणाला- सर, मशीनने. यावर दुसरी मुलगी म्हणाली- सर, आई म्हणते मतदान करण्यासाठी शिक्का वापरतात.

“मतदान यंत्राचं बटण दाबून आणि कागदावर शिक्का मारून दोन्ही पद्धतीने मतदान करता येतं.” मी सांगितलं, “आपल्याला ज्या व्यक्तीला मत द्यायचं असतं त्यांच्या नावापुढच्या चिन्हावर शिक्का मारायचा किंवा त्याच्या समोरचं बटण दाबायचं.” मग मी माझ्या लॅपटॉपवर ईव्हिएम मशीन कसं चालतं याचा यू ट्यूबवरचा व्हिडीओ दाखवला. ही सगळी चर्चा चालू असताना गावातल्या निवडणुकीबद्दल मुलांना बरीच माहिती आहे हे माझ्या लक्षात आलं.

आज तिसरा दिवस! शाळेत वेगळं काहीतरी चालू आहे हे ऐकल्यावर जी मुलं शाळेकडे फिरकली नव्हती ती पण यायला लागली. त्यामुळे आजची उपस्थिती १२३ होती.

बसल्यावर मुलं म्हणाली – सर, समजवा. मी विचारलं - शिक्का का समजवा? पण मुलं पुन्हा म्हणली – समजवा. मी म्हणालो- शिक्का का नाही? राजेश म्हणाला- हे शिक्कां

कुठे आहे, हे तर समजावणं आहे. मी चाचपणं चालूच ठेवलं- का शिकवणं का नाही? राजेश म्हणाला- शिकवणं तर वर्गात बसून असतं. हे समजून घेणं आहे.

वर्गातली बंधने, शिस्त यामुळे वर्गात जे सांगतात ते शिकवणं आणि जिथे मुलांचा सहभाग असलेले बरेच उपक्रम असतात, चर्चा असते ते समजून घेणं अशी मुलांची पक्की धारणा होती. हरकत नाही. मलाही त्यांना निवडणूक प्रक्रिया समजवायचीच होती, शिकवायची नव्हती.

आदल्या दिवशी लॅपटॉपवर ईव्हिएम मशीनचा व्हिडीओ मुलांना आवडला होता असं दिसत होतं. लोकेशने विचारलं- सर, इव्हिएम मशीन आम्हला बघायला आपल्या शाळेत आणता येईल का? हे काम जरा अवघड होतं. पण मग माझ्या लक्षात आलं, राजस्थानात ६-७ महिन्यात निवडणुका होणार आहेत. तेव्हा बूथ लेव्हल ऑफिसर गावकऱ्यांना इव्हिएम मशीन दाखवतो. (बूथ लेव्हल ऑफिसर - बीएलओ - मतदारांशी परिचित आणि त्याच मतदान क्षेत्रातील मतदार असलेला एक स्थानिक सरकारी/निम-सरकारी अधिकारी जो आपल्या स्थानिक ज्ञानाचा वापर करून निवडणूक प्रक्रिया अद्ययावत करण्यात मदत करतो.) तेव्हा मुलांना मशीन दाखवता येईल. मी मुलांना तसं कबूल केलं.

विनीताने विचारलं- सर, काही महिन्यांनी का? मी सांगितलं की तेव्हा निवडणुका होणार आहेत म्हणून. काळूरामनं विचारलं- म्हणजे आता पुन्हा नवीन सरकार येणार? चांगला प्रश्न विचारला. आजच्या माझ्या बोलण्याचा विषय सरकार म्हणजे काय, हाच होता.

मी विचारलं तर काही वेळ कोणीच काही बोललं नाही. मग अनिल म्हणाला- सरकार म्हणजे मोदी. मी विचारलं- ते कोण आहेत? पुंजालाल- पंतप्रधान. अजेश म्हणाला- सरकार म्हणजे धनसिंहजी (पंचायत राज्य मंत्री). माया म्हणली- नाही, वसुंधरा राजे (मुख्यमंत्री).

मुलांमध्ये सरकार म्हणजे काय यावरून वाद सुरु झाला. एक जण म्हणाला कलेक्टर, एक जण म्हणे सरपंच. मी मध्ये पडलो, म्हणालो- सगळे मंत्री, पंतप्रधान, आमदार, खासदार, सरपंच हे सगळे; शिवाय सरकारी काम करणारे शाळेतले शिक्षक, कलेक्टर, डॉक्टर हे सगळे सरकार आहेत. त्यांना सरकार म्हणजे काय हे कसं सांगावं हेच मला समजेना.

मी त्यांना विचारलं- सरकार काय काम करतं? अशोक म्हणाला- काहीच नाही. मी- का? अशोक- आमच्या शाळेला एकच खोली आहे (अशोक मेडिया कटरा गावचा आहे. तिथे शाळेला एकच खोली आहे). मी- पण ती खोली सरकारनेच बनवली आहे ना. बाकीचे सांगा, सरकार काय काम करतं?

मुलं एकेक करत सांगत गेली, त्या गोष्टी मी फळ्यावर लिहित गेलो. ही सगळी सहावी- सातवी मधली मुलं होती. त्यांच्या उत्तरांनी मी चकित होत होतो. म्हणूनच मी त्यांना बोलायला अधिक प्रोत्साहन देत होतो.

मुलं सांगत होती. सरकार विहिरी खणून देतं, घरं बांधून देतं, हातपंप बसवून देतं, शौचालयं, मंदिरं, इस्पितळ, धरण, कालवे बांधतं. रॉकेल, गॅस, नळ कनेक्शन देतं. सायकल, स्कूटी, लॅपटॉप देतं. निवडणुका घेतं, देशाचं रक्षण करतं, रेल्वे, बस चालवतं, बँका उघडतं, शिष्यवृत्ती देतं, झाडं लावतं... यातल्या बऱ्याच गोष्टी मुलांशी संबंधित होत्या तर काही त्यांनी घरी आईवडिलांकडून किंवा शेजारीपाजारी ऐकल्या होत्या.

आज चौथा दिवस! प्रार्थनेनंतर चर्चा पुढे सुरु झाली.

पहिली ते पाचवी आणि सहावी ते आठवी असे मुलांचे दोन गट करावे अशी माझी आधीची कल्पना होती. पण मी एकटाच हे काम करत असल्याने हे शक्य झालं नाही. आणि सगळ्या मुलांचं एकत्र सत्र घ्यायचं ठरलं. या गोष्टीचे काही फायदे पण झाले. लहान लहान

मुलंही मध्ये बोलून सहभाग घेत होती. चर्चेचा रोख आता शाळेसंदर्भात नेणे गरजेचे होते. मी मुलांना विचारलं, “आपल्या शाळेत सरकार केलं तर ते कोणकोणती कामं करेल?”

मुलं एकेक सांगत होती त्या गोष्टी मी फळ्यावर लिहायला सुरुवात केली. हे करताना सारख्या प्रकारची कामं एका गटात येतील अशा पद्धतीने लिहिली. मुलांनी सांगितलेली कामं अशी-

१ झाडं लावणं, त्यांना पाणी देणं, निगराणी राखणं

२ शाळेतील लिहिण्या-वाचण्याची व्यवस्था

३ जेवण आणि पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था

४ प्रातःसभेचं संचालन

५ शाळा आणि शौचालय सफाई

६ शाळेचा गणवेश, मुलांना शाळेत घेऊन येणे, मधल्या सुट्टीत पळून जाणाऱ्या मुलांना अडवणे

७ वाचनालयातून पुस्तके आणणे आणि वाटणे

८ १५ ऑगस्ट आणि २६ जानेवारी कार्यक्रमाची व्यवस्था

९ मुलांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे. इथे संताने लक्षात आणून दिलं की विमला काहीच बोलत नाही आणि ऐकत पण नाही, अशा मुलांकडे जास्त लक्ष देणं

जवळजवळ सगळ्या कामांची यादी मुलांनी सांगितली.

मी विचारलं, “आपल्या शाळेत तर सरकार नाहीये, मग ही कामं कोण करेल?” एक मुलगा म्हणाला “आम्ही करतो ना, सर”. त्याचं म्हणणं बरोबर होतं. शिक्षक आणि मुलं मिळून ही सगळी कामं करत होते.

मी पुढे विचारलं,” या सगळ्या कामाच्या जबाबदाऱ्या वाटून दिल्या तर?” सुनील- ते कसं काय? मी- कोणतं काम कोण करेल हे आपण मिळून ठरवलं तर? काळूराम- हो सर. हे चांगलं होईल. मी- तर मग आपण शाळेतही एक सरकार बनवू. सगळ्या मुलांनी मोठ्या आवाजात होकार दिला.

मी- पण सरकार कसं बनवणार? विनिता- सर आपण मतदान घेऊ. मी- हे कसं करायचं? आधी योजना तयार करा बरं. आम्ही एकमेकांशी आणि घरच्यांशी बोलून उद्या सांगू असं मुलं म्हणाली.

आज गावात लग्न होतं. मुलांना लवकर घरी जायचं होतं. जेव्हा गावात लग्न असतं तेव्हा मुलं शाळेत येत नाहीत. आज लग्न असूनही मुलं शाळेत कशी आली याचं शिक्षकांना आश्चर्य वाटत होतं. यावरून एक गोष्ट लक्षात आली की शाळेत आवडीचं काम असेल तर मुलं सुट्टी घेत नाहीत.

क्रमशः

हिंदी शैक्षणिक संदर्भ अंक १२१ मधून साभार.

§§§

लेखक: **विजय जैन**, राजस्थानातील बासवाडा जिल्ह्यातील मेडिया दिंडोरा येथे शासनाच्या उच्च प्राथमिक शाळेत गेली दहा वर्ष प्रबोधक म्हणून काम करत आहेत.

मराठी अनुवाद: **वैशाली डोंगरे**, प्रयास आरोग्य गटात कार्यरत.

इमेल : godonvaishali@gmail.com